

דף הנחייה 5

השלמות לסוגיות בדף פה עמוד א ופה עמ' ב

על מה מתענים?

ערכו רשימה של הסיבות שבשלן התענו חכמים בסוגיה. כיצד לדעתכם התענית עוזרת להשיג המדובר? בלא ספק הסיבה המיוחדת ביותר היא תעניתו של ר' זירא שתשתכח ממנו תורת בבל(...)

ראו את פירושו של רש"י. הוא מתייחס לסוגיית התלמוד במסכת סנהדרין [כד א] וזו לשונה:

אמר רבי אושעיא מאי דכתיב [זכריה] 'זאקח לי שני מקלות לאחד קראתי נועם ולאחד קראתי חובלים'? נועם: אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שמנעימין זה לזה בהלכה. חובלים: אלו תלמידי חכמים שבבבל שמחבלים זה לזה בהלכה. 'ויאמר אלה שני בני היצהר העומדים' וגו' - ושנים זיתים עליה יצהר: אמר רבי יצחק אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שנוחין זה לזה בהלכה כשמן זית ושנים זיתים עליה אלו תלמידי חכמים שבבבל שמרווין זה לזה בהלכה כזית... 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' - אמר רבי ירמיה זה תלמודה של בבל:

האם באמת יש הבדל מובהק כזה בין בבל לארץ ישראל? האם זה תואם את מה שלמדנו בסוגייתנו עד כה? ראו גם את דברי המהרש"א:

דלשתכח תלמוד בבליה מיניה כו'. פירש רש"י דלא נטרדיה כשעלה לא"י ללמוד תורה מפי רבי יוחנן כו' ומיישבין את הטעמים בלא קושיות ופרוקין עכ"ל. הא ודאי דגם בני א"י הוו מקשין ומפרקין אהדדי כדאמרינן לעיל בר' יוחנן גופיה דאמר על ר"ל דהוי מקשי ליה כ"ד קושיות ומפרקין ליה כ"ד פירוקי אלא דהיינו שהיו מעיינין ומתקנין כל דבר על בוריו והשמועה יוצאה לאור על ידי פלפולם דאהכי מייתי לה התם דר"ל עוקר הרים וחרף טובא הוה והיה מחבב ומיישב דברי ר' מאיר כדאמרינן נמי לעיל דע"י פלפולם רווחא שמעתתא משא"כ בני בבל דאפשר שהיו מפלפלים דוגמת חילוקים שבדור הזה אשר כל מי אשר יודע לכונן על צד היותר בפלפול של הבל הרי זה משובח וכל אחד מכיין לדחות דברי חבירו כדקרי להו מחבלים שאין נוחין זה לזה בהלכה ועל ידי כך לא סלקא להו שמעתתא אליבא דהלכתא כדקרי להו נמי התם במחשכים הושיבני והוא שאמר דלא נטרדיה כי פלפול כזה מטריד את האדם מן האמת ואין מגיעו לתכליתו המבוקש וק"ל:

סוגיה זו פותחת צוהר לשני נושאים. סוגיית הפלפול ומעמדו מזווית מבטם של חכמי ההלכה במהלך הדורות על כך ראו חוברת שעוסקת בענין של דב רפל - הויכוח על הפלפול. יחד עם זאת נפתח לנו הפתח לבירור המושג תורת ארץ ישראל שאליה כנראה ביקש ר' זירא להפתח. זו סוגיה תוססת מאוד ב- 20 שנים האחרונות הנה מעט ממה שבויקיפדיה יש לומר על הענין:

תורת ארץ ישראל הוא כינוי לשיטה מסויימת בלימוד תורה, המתוארת בספרות התורנית כעדיפה על פני מקבילתה: תורת חוץ לארץ. לא קיימת פרשנות ברורה ומוסכמת מהן אותן השיטות ומהם ההבדלים ביניהם. המושג 'תורת ארץ ישראל' מופיע בדברי חז"ל, וכן מופיע בכמה מכתבי ההגות של האחרונים. רבים מהמקורות מאפיינים את תורת ארץ ישראל כשיטת לימוד הממעטת בקושיות ובפלפולים הנפוצים בשיטת הלימוד הקלאסית. מי שהרבה לעסוק בנושא הוא הראי"ה קוק, שהאמין שעם שיבת ציון צריכה לחזור גם צורת הלימוד הארץ-ישראלית. הרב קוק קישר בין המושג 'תורת ארץ ישראל' לבין רעיון שהוא קרא לו איחוד הלכה ואגדה. ישנם כמה רבנים מקרב הציונות הדתית המנסים ללכת בעקבות הדרכותיו של הרב קוק ולהציג שיטות מחודשות ללימוד תורה ולפסיקת הלכה. הזרם המרכזי בישיבות הציונות הדתית אינו הולך בדרכים אלו, וישנם אף רבנים שהתבטאו בחריפות כנגדן. רבים אחרים אינם מכירים כלל את המשמעות הזו של הביטוי 'תורת ארץ ישראל', ומשתמשים במושג במשמעות אחרת, ככינוי למחשבת הציונות הדתית.

בנספח 1 תוכלו למצוא מאמר של הרב יובל שרלו במבקש להגדיר את המושג והשלכותיו הרוחניות והחינוכיות וגם מביע שם את עמדתו שלו.

שלא ברכו בתורה תחילה...

מנין שזו היתה הבעיה?

ראו פירוש רש"י וגם את פירושו של הר"ן [נדרים פא א]

שאינן מברכים בתורה תחלה - תחילת עסקם בכל יום דהיינו לעסוק בדברי תורה והערב נא ואשר בחר: דבר זה נשאל לחכמים וכו' ולא פרשוהו - מדכתי' ויאמר ה' על עזבם את תורתם מכלל דליכא דידע להדורי טעמא אלא קודשא בריך הוא בלחוד ומצאתי במגילת סתרים של ה"ר יונה ז"ל דקרא הכי דייק דעל שלא ברכו בתורה תחילה אבדה הארץ דאם איתא על עזבם את תורתם כפשטא משמע שעזבו את התורה ולא היו עוסקין בה כשנשאל לחכמים ולנביאים למה לא פרשוהו והלא דבר גלוי היה וקל לפרש אלא ודאי עוסקין היו בתורה תמיד ולפיכך היו חכמים ונביאים תמהים על מה אבדה הארץ עד שפרשו הקב"ה בעצמו שהוא יודע מעמקי הלב שלא היו מברכין בתורה תחלה כלומר שלא היתה התורה חשובה בעיניהם כ"כ שיהא ראוי לברך עליה שלא היו עוסקים בה לשמה ומתוך כך היו מזלזלין בברכתה והיינו לא הלכו בה כלומר בכונתה ולשמה אלו דברי הרב החסיד ז"ל והם נאים ראויין למי שאמרם:

מדוע בעיה קלת ערך כזו מובילה לאובדן החמור? האם לא חטאו חטאים חמורים יותר?

ראו את דברי המהר"ל הקדמה לתפארת ישראל:

ודבר זה מן התימה שיהיה חרבן הארץ בשביל שלא ברכו בתורה תחלה, ולא בשביל עכו"ם וגלוי עריות ושפיכת דמים שהיו בבית ראשון. אמנם ביאור זה כי הדבר שהוא סבה אל מציאות דבר אחר הוא ג"כ סבה אל קיום מציאותו. ואל יקשה לך כי הנגר הוא סבה לבנין הבית, ועם כל זה בהעדר הנגר ישאר הבית קיים. דבר זה אינו, כי אין הנגר סבה לבית רק שהוא מקרב העצים יחד, ודבר זה הנגר פועל לא עצם הבית והבית נעשה מן הנגר במקרה. אבל דבר שהוא סבה בעצם אל מציאות דבר אחר כל שכן שהוא סבה לקיום שלו שהרי היה סבה שיהיה נמצא וכן גם כן הוא סבה לקיום שלו ודבר זה מבואר במופת. ולפיכך אם היו מברכין על התורה תחלה לומר ברוך נותן תורה לישראל, והיה אהבה אל הש"י במה שנתן תורה לישראל, כי זה ענין הברכה על התורה שהוא יתברך מבורך על זה ואוהב הש"י בשביל הטוב שנתן לו התורה, ואז היה זה סבה ג"כ שתהיה התורה מתקיימת בישראל, שהיה הש"י נותן בלבם לשמור ולעשות ולקיים אף אם היו עוברים לפעמים מצוה אחת, היו חוזרים מיד לשמור ולעשות ולקיים, וזה היה מן הש"י אשר הוא סבה לתורה והוא גם כן סבה שתבטל. דומה לזה, כאשר הגיע נזק אל ענף היוצא מן ו,אילן, אז העקר שממנו יצא חוזר וגודל גדולו מן השרש אשר היה סבה לגדול שלו שיצא, ובלא השורש אין קיום לאילן כלל, ולפיכך אילו היו מברכין בתורה תחלה, מה שהוא יתברך סבה לתורה ונתן להם התורה, והיו דבקים בו יתברך באהבה במה שנתן תורה לישראל, מצד הדבקות הזו היה הש"י סבה גם כן שלא תבטל התורה. אבל מפני שלא ברכו בתורה תחלה, שלא היו דבקים בו יתברך באהבה במה שנתן תורה לישראל, לא היה כאן סבה מקיימת את התורה בישראל, ובאו לידי זה שעברו על התורה ודבר זה גורם שאבדה הארץ:

המשכם של דברי המהר"ל מייצג את גישתו הפרשנית המחולקת ל-3 כפי שהעירו בשיעור של יום חמישי. ראו את הדוגמא כחזרה על לימודינו. שימו לב גם לפירוש הלא פשטני שהוא מציע למושג ברכה בתורה תחילה.

ואמרו דבר זה נשאל וכו', פירוש שג' מדרגות הם, המדרגה האחת היא מדרגת החכמה שיש לאדם בתחתונים מה שיכול האדם להשיג, המדרגה השניה היא מדרגת הנבואה שהיא על הנביאים, שהם בני אדם שהם בעוה"ז ובא להם רוח"ק מעליונים, המדרגה הג' היא ההשגה שהיא בעליונים כי המלאכים הם עליונים. וזה שאמר דבר זה נשאל וכו', כי מה שהוא יתברך סבה לתורה הוא יותר עליון מן מדרגת חכמים ונביאים ומלאכים, כי אלו כולם הם עלולים ומסובבים, ואינם מגיעים אל דבר שהוא מצד העלה דוקא, ומצד העלולים אין ידיעה לזה. כי אף אם היו נותנים הסבה שאבדה הארץ בשביל שחטאו לא היה זה סיבה לאבוד הארץ, כי אם חטאו היה הש"י מקיים התורה בהם והיו חוזרים למוטב, רק הסבה היה שלא ברכו בתורה תחלה וזוהו בא להם אבוד הארץ, ואלו היו דבקים בו יתברך במה שנתן תורה אז היה השם יתברך עמהם במה שנתן התורה להם. וכמו שהיה הוא יתברך הסבה

למציאות התורה בהם היה גם כן סבה לקיום התורה בהם ולא אבדה הארץ. אבל עתה שלא היו מברכים בתורה תחלה ולא היו דבקים בו יתברך במה שנתן תורה לישראל, ג"כ לא היה השם יתברך עמהם לקיים התורה, וזה היה גורם שאבדה הארץ. ואל יקשה לך למה לא היו מברכין בתורה תחלה, שאין פירוש הברכה הדבור בפה בלבד, דודאי הדבור בפה היו מברכים, אבל הכוונה על הברכה בעצמה היא האהבה הגמורה והדבקות אל השם יתברך, לאהוב השם יתברך במה שנתן תורה, וזהו ענין הברכה. ואין כל האהבות שוות, כי האהבה האמתית היא האהבה בכל לב ובכל נפש, וכדכתיב (דברים ו') ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך, ולא היה להם האהבה הגמורה אל השם יתברך במה שנתן התורה לישראל, ובפרט על הטובה הגדולה שהיא התורה שהיא טובה על הכל, שיש לברך הש"י ויתעלה שמו על זה בכל לבו וכפי הטובה העליונה לא היו מברכים בכל לבם.

במשנתו החינוכית של הרב צב"י קוק היתה לסוגיה זו חשיבה מכוננת – ראו למשל את דבריו הבאים [זהו שכתוב של שיחה בעל פה לכן הרצף הלשוני מורכב]:

מתוך התורה הגואלת / חלק א / שנת התשל"ח / פר' שמיני
 "אשר בחר בנו מכל העמים", ונתן לנו את תורתו". ומתוך זה נמשך הסדר, אל כל יהודי וכל בית יהודי. אין גישה לתורה, אלא מתוך "אשר בחר בנו מכל העמים".
 סגנון מיוחד בחז"ל, מבהיל ומרעיש: "על מה אבדה הארץ? דבר זה, נשאל לחכמים - מסתמא חכמי קדש, חכמי אמת - "ולא ידעוהו, לנביאים, ולא פרשוהו, למלאכי השרת ולא פרשוהו, עד שפירשה הקב"ה בעצמו. ויאמר ה': "על עזבם את תורתך אשר נתתי לפניהם". למדו תורה, היו תופשי תורה. דברי המוסר שבנביאים לא אומרים, שכולם היו כך, כנאמר שם, אבל מספיק בכדי להתמרמר. עד שפירשה הקב"ה בעצמו: שלא ברכו בתורה תחילה. למדו תורה, ומסתמא קיימו אבל לא ברכו. נעשו לומדים, וצדיקים חרדים, אבל הנפקא מינא היא, איך ניגשים לכל זה: באמונה של תורה. נגשו אל התורה, בחסרון הדרכה של תורה, לא מתוך "אשר בחר בני מכל העמים", זה הסוד. אין גישה אחרת לתורה, אלא מתוך "אשר בחר בנו מכל העמים", ואם לא כך, אבדה הארץ, אבד כלל ישראל, ואבדה התורה. "ביום חתונתו", "עם זו יצרתי לי תהילתי יספרו", זהו גאון ישראל, גאון דקדושה, "עם זו", - העם, הצבור, וכשזה מוזנח, אז יש מצב של "ואבדה חכמת חכמיו", סילוף בגישה. שקידת התורה, וגדלות בתורה, וגבורת התורה, רק מתוך "אשר בחר בנו מכל העמים", ואם לא, אז אבדה הארץ ובוני הארץ. כל ענין התורה, סדור שלם, בנין שלם של כלל ישראל ופרטיו, בכלליה של תורה ובפרטיה. זהו ענין אחד, התורה וישראל

ראו גם הערת דוקרת של ר' משה סופר:

וע"ד הלצ"י אמרתי שהיה התורה מבוזה בעיניהם ורק כחכמת העמים וטפל להם והמתפאר ומתברך בחכמתו התברך בידיעת שאר החכמות שהיו עיקרים אצלו ולבסוף אמר גם בתורה אני בקי ע"ד אגב והיינו שלא ברכו והתפארו בתורה תחילה ובהשכל וידוע אותי, כ"א בשארי חכמות תחילה. ובאמת כתיב אל מול פני המנורה שהיא אור התורה. אל מול התורה יאירו שבעת הנרות. כל החכמות שהם שבעה כל אלו יאירו אל מול התורה ומשרתים לה לרקחות וטבחות כמ"ש הרמב"ם:

בנספח 2 פרשנות חסידית לסוגיה תוכלו לראות בנספחים – ממשנתו של 'בני יששכר'.

נגיד משהו על אגדה

פירושי ההגדות של הרשב"א - האגדה כחלק מפולמוס בין דתי

הרשב"א - שלמה בן אברהם בן אדרת מגדולי חכמי ספרד במאה ה-13. היה מהראשונים לכתוב פירוש מיוחד על אגדות התלמוד. רוב הראשונים כתבו חיבורים מקיפים על סוגיות הלכתיות ופירושו אגדות רק בדרך אגב. פירוש של הרשב"א זכה לתפוצה רחבה ולהדים רבים. על המגמות שהביאו לכתובת פירוש על האגדות.

כותב אחד מתלמידי הרשב"א:

וגם מורי הרשב"א חיבר פירוש מקצת ההגדות שבתלמוד להשיב את אפיקורוס.

והרשב"א בפירושו כותב:

והוצרכתי לכתוב כאן פירושן של הגדות אלו מפני שהן מלקטין עלינו הגדות התלמוד כדי להגדיל הלשון ולטעון על חכמי האמת ז"ל, דברים בטלים חלילה להם, וכן אצטרך בהגדות הבאות בתלמוד ורואה אני בעסקיהן לשקוד בהם כדי שנשיב את החולק על מלכות שמים.

מיהם אותן אפיקורסין המלקטין עלינו הגדות?

נענה בפרפרזה מדבריו של אריה ליב פלדמן בהקדמה למהדורת הספר של מוסד הרב קוק:

הרשב"א חי בברצלונה תחת שילטון נוצרי. הנוצרים בעזרת יהודים מומרים השתמשו לא פעם בהגדות חז"ל במטרה להוכיח את צדקת הנצרות. אבל צידוק הנצרות ע"י התלמוד שיכנע רק מעטים. לפיכך בחרו להם כמה הגדות שתומכות וקשות שבש"ס והחלו לבוא אל היהודים בחבילות של קושיות ותמיהות על דברי חז"ל, וכיוון שישארו הדברים תמוהים בעיני היהודים תתחיל אמונתם התמימה בדברי חז"ל להתערער, ומשם תיפתח הדרך לשכנועם בצדקת הדת הנוצרית.

מסיבה זו נמצא אצל הרשב"א פירוש דווקא להגדות התמוהות ביותר.

פולמוס נוסף פנים יהודי שהתקיים באתה תקופה היה הפולמוס סביב היחס לפילוסופיה. הרשב"א התנגד נחרצות לעיסוק בפילוסופיה וראה בה איום על התורה. בפירושו להגדות הוא יוצא כנגד הטענה שאת הגדות חז"ל וסיפורי המקרא יש להעמיד במבחן השכל. ואם הדברים לא הגיונים כנראה שהם משל. (מי טען כך? עיינו בדפים הקודמים)

וכך הוא כותב בפירוש למסכת ברכות:

תחילה אעירך על ענין ההגדות שבאו בתלמוד ובמדרשים. דע שבאו מהם בלשון עמוק לסיבות רבות...

ועוד כדי לעורר עיני הכסילים המטיילים השיבוש בדברי החכמים תחילת המחשבה בצאת פשוטי הדברים מגדר השגתם. ושכלם מועט.

ונסיים בפתיחתו של הרשב"א לפירושו, שהוא מעין שיר על הגדות חז"ל

דע שיש לחכמים, דברים נעלמים,	אך מקצתן יש בהם נסתר ונגלה,
רמוזים במדרשים והגדרות סתומים,	כפרי ועלה,
והם נגלים לעיני סכלים כדברים בטלים,	פריו קדש יאצר
וליודעי ח"ן ולמבינים - שכליים.	ויחסן אל בית האוצר,
יש מן ההגדות שלו ניתנו להידרש לבעלי הסודות,	אבל חכמים יניפוהו תנופה,
בהן רמזו לבעלי החכמה בנין ויסודות,	ועלהו לתרופה
ובהגיעי אצל אלה ארמוז שיש בהם חן וערך ודבר גבורות,	ובהגיעי אצל אלו ארמוז עלנסתר ואפרש נגליהן,
ולא אפרש דבר, כי אין לנו עסק כאו בנסתרות.	אייש בלשונן ואגיד כפי דעתי כוונת פשטיהן,

נספח 1 || בני יששכר חודש סיון מאמר ה

ז) גמרא אמר רב יהודה אמר רב מאי דכתיב מי האיש החכם ויבן את זאת וכו' על מה אבדה הארץ וכו' ויאמר י"י על עזבם את תורתיה ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה [ירמיה ט יא], דבר זה נשאל לחכמים ולנביאים ולמלאכי השרת (מדכתיב מי האיש החכם וכו' מוכח שנשאל הדבר לחכמים, ומדכתיב ואשר דבר פי י"י אליו, היינו אותן שמצינו במקרא אשר הש"י מדבר אליהם היינו הנביאים והמלאכים) ולא פירשוה, עד שפירשה הקב"ה בעצמו ויאמר י"י על עזבם את תורתיה ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה, היינו ולא שמעו בקולי היינו ולא הלכו בה, אמר רב יהודה אמר רב שלא ברכו בתורה תחילה, ע"כ:

הנה הדבר הזה קשה להלום מה זה החטא הגדול הזה שיהיה סיבה לאבדון הארץ יותר מן כל העבירות, וגם צריכין להבין, דהנה לפי הנראה שהיו לומדים התורה רק שלא ברכו תחלה, ולמה לא ברכו מאי תאוה יש בדבר, והנראה, דהנה לא כתיב על מה נאבדה הארץ דאז היה משמע שנאבד עצמיותה, משא"כ באומרו אבדה הארץ משמע שהארץ לעולם עומדת רק שהיה לה איזה חפץ נחמד ואבדה אותו החפץ, ומהראוי להתבונן מהו אותו החפץ שאבדה הארץ, ויש לפרש הכוונה, הארץ היינו ארציות החומר של הגוף הלא הוא מאיר שכלו על ידי התורה, והדורות הקודמים היו מאירין מאוד עד שנתגלה להם רזין דרזין, והנה בכל דור ודור מתמעטים הלבבות וכמו שאמרו האמוראים בדורותיהם בהעריכם את עצמם לדורות הקודמים הגם שהיו לימודי י"י ולומדים התורה לשמה לילה ויום, וכן בכל דור רואים מיעוט הלבבות להבין במושכלות אפילו ענינים שהיה בנקל הרבה לראשונים, והנה צריכים אנחנו לומר אשר ארציות החומר מתועבה ולא יוכל לקבל ולציר ציור שכלי כמו הדורות הראשונים:

והנה זה היא החקירה והשאלה, מהו הסיבה שאבד הארציות אותן המעלות שהיו לו בדורות הראשונים בסגולה לקבל מושכלות התורה דברים שכיסן עתין יומין, וכהיום גם אותם שלומדים יומם ולילה לא יוכלו לנגוע בקצה המטה, והנה דבר זה נשאל לחכמים, דהגם שעוסקים בחכמת התורה ע"ז כתיב ואבדה חכמת חכמי [ישעיה כט יד] משמע שבאמת הם חכמים ואעפ"כ נאבדה חכמתם שאין בהם חכם שיהיה יכול להשיג אפילו כטפה מן הים נגד דורות הראשונים, ונשאל לנביאים, הגם שכמה בני אדם מקדשין את עצמם בהתבודדות ודביקות וראויים לנבואה וע"ז נסתם כל חזון, ונשאל למלאכי השרת, כי הראשונים היו בנקל להם לדבר עם המלאכים, ובפרט המלאך אליהו היה מתגלה לתנאים ואמוראים, ובפרט המלאכים הנבראים מן המצות שעושה האדם הן המה באו בדורות הראשונים באתגלייה לבעלי תורה ומצות, וכהיום זעירין אינן שיהיה להם השגות הללו אפילו אותן שהן מיראי ד' וחושבי שמו, כי ארציותם וחומרת גופם לא יוכל לקבל כל זה, והנה השאלה הוא על מה אבדה הארץ המעלה הזאת:

והנה כל אלה הכתות לא יכלו להשיב על זה תשובה כי אדרבא בעיניהם יפלא, עד שפירשה הקב"ה בעצמו על עזבם את תורתיה ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה, והנה היינו ולא שמעו בקולי היינו ולא הלכו בה, ומפרש על זה שלא ברכו בתורה תחילה, דהנה ברכת התורה אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו (היינו כבר נתן לנו את תורתו), ואח"כ אומרים ברוך אתה ה' נותן התורה, היינו נותן כעת בכל עידן ועידן, דהנה כתיב קול גדול ולא יסף [דברים ה יט], מתרגמינן ולא פסק, כי מאותו הקול של נתינת התורה כאשר האדם מתבונן באותו קול דברים בשלימות הענין באהבה בתורה הניתנה כבר להבין על בוריה הלכותיה אפילו פשטי הלכות בעיון, אזי גם תורה חדשה מאתו תצא, משא"כ מי שאינו משתדל להבין עומק התורה להלכה לא יגיע להשגת רזי התורה ולרוח הקדש, כי הארציות לא יוכל להזדכך רק על ידי עומק עיון הלכה לאמתה של תורה, הוא הקול דברים אשר שמענו ובו שקוע רזי דרזין עד אין חקר, וזה הוא הכוונה לדעתי שלא ברכו בתורה תחילה, אין הכוונה שלא ברכו כלל, רק שלא השתדלו להבין פירוש ברכת התורה, שפירושה הוא שעל ידי בחינת נִתְּנָה התורה יזכה לבחינת נותן התורה, והוא הפירוש ולא שמעו בקולי, היינו קול גדול ולא יסף, ולא פסק, ולא הלכו בה, ממדריגה למדריגה, וג"כ לא הלכו בה, להבינה להלכה, וזהו לדעתי הפירוש ועתה אם שמעו תשמעו בקולי [שמות יט ה], אם שמוע, עתה כעת, הנה גם לאחר זמן תשמעו בקולי, כי הוא קול גדול ולא פסק, נ"ל:

תורת ארץ ישראל - הרב יובל שרלו

"אני מאמין באמונה שלמה שזאת התורה לא תהא מוחלפת, ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו" הנוסח המקובל של העיקר התשיעי מבין י"ג עיקרי האמונה במניינו של הרמב"ם עוסק בנצחיות התורה. במקור הדברים - דברי הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק - עיקר זה אינו מנוסח כך, אלא עוסק בעניין מצומצם ממנו בהרבה [1]. מכל מקום האמונה בנצחיות התורה הפכה לעיקר גדול ומקובל. הקביעה כי התורה היא נצחית ולא תהא מוחלפת איננה עניין מובן מאליו. מבחינה הגיונית ניתן לטעון כי כשם שהתורה שבידינו ניתנה מאת הבורא יתברך, כך יכולה היא להילקח בחזרה, ולפנות את מקומה לאחרת. הפה שאסר הוא הפה שהתיר. אף ישנם דברי נבואה המלמדים כביכול על כריתת ברית מיוחדת שבה לא נזכרת יציאת מצרים, והיכולים להתפרש אפוא כנתינת תורה מחדש. למרות זאת, קבלו רוב הראשונים עיקר זה כמובן מאליו, ואף אם לא ציינוהו כ"עיקר" - עצם ההכרה כי התורה לא תהא מוחלפת הוא יסוד גדול בתורה [2]. אין ספק כי עיקר זה התקבל כיסוד מוצק בדרכה של היהדות הרבנית, והקביעה כי התורה היא נצחית מהווה את אחד מסממני ההיכר הבולטים ביותר של לומדי התורה. אמנם, יש מקום לברר מה טיבה של אמונה זו, מה בדיוק לא יהיה מוחלף, האם עיקר זה מתייחס גם לכל תורה שבעל פה, מה מוגדר כ"מוחלף" ומה כפרשנות מחדש; באיזה היקף מדובר ועוד כהנה וכהנה. אולם היסוד הוא אמונה בנצחיות התורה [3].

נצחיות התורה פירושו, שאינה מותנית בזמן ומקום. לא זו בלבד שאין התורה משתנית מזמן לזמן, ברמתה העקרונית, אלא אף אין היא תלויה במקום כלשהו באותה רמה. ממילא אין להקשות על העדר היכולת לממש את כל ציוויה בגלות, ועל העובדה כי רק בארץ ישראל ניתן למלא אחר כל חובותיה, ולבטא בפועל את כל מצוותיה. אדרבא, חלק ניכר מן המצוות הן מצוות התלויות בארץ. לא אלה העוסקות בצומח בלבד, אלא אף חלק ניכר מדיני נזיקין התלויים במקום הגורם, דיני קדשים וטהרות, וחלקים ניכרים ממועד ונשים. מה שאינו תלוי במקום הוא לימוד התורה. האגדות הידועות על ר' יוסי שאמר 'טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף' (אבות פרק ו) ועל הספינה שנשדדה וגילתה כי פרקמטיה של תלמידי חכמים טובה משל סוחרים בכסף ובזהב (תנחומא תרומה), מלמדות כי לתורה אין גבולות. תורה נלמדה במקומות רבים על פני כדור הארץ כולו. אין כמעט אתר בלא בית מדרש שנשמע קול תורה. הלימוד אינו משועבד לשום תנאי חיצוני, והתורה חוצה ימים וכובשת יבשות. פולמוסים רבים נערכו לאורך הדורות, תוך מאבקים בדבר השפעה על סמכות הפסיקה, קידוש חודשים, עיבור שנים ונושאים רבים ומגוונים. אולם עצם עיקרון הלימוד, והיות התורה יכולה להילמד במלוא רוחבה בכל מקום, הוא דבר מובן מאליו. על כן לכאורה, פלא הוא לנקוט בביטוי 'תורת ארץ ישראל', שממנו עולה כי ארץ ישראל מתייחדת בתלמוד תורה משלה. מן הביטוי עולה כי על אף היות התורה בעצמה חסרת גבולות, הרי שלארץ הקודש השפעה מיוחדת על לימודה.

ואכן, ממקורות רבים אנו למדים על עצם קיומה של תורת ארץ ישראל. חלק ממקורות אלו מובאים על ידי הראי"ה במקומות שונים, וחלקם מצוי בכתבי ראשונים ואצל בעלי תורת הסוד. בחלק מן המקורות ניזכר כי אכן ישנו יחוד בקיום התורה בארץ ישראל: "...תבל, זו ארץ ישראל, למה נקרא שמה תבל על שם תבל שבתוכה, איזהו תבל שבתוכה זו תורה שנאמר בגוים אין תורה, מיכן שהתורה בארץ ישראל (ספרי ריש פרשת עקב); "...זוהב הארץ היא טוב, מלמד שאין תורה כתורת ארץ ישראל ולא חכמה כחכמת ארץ ישראל" (ויקרא רבה ג,ה). אמנם ניתן לבאר מקורות אלו בצורות שונות. ייתכן ומדובר כאן דווקא בדבר קיום התורה והופעתה בארץ,

ולא בדבר ייחודיות לימודה. הרב צבי יהודה הביא מקורות אלו בעוסקו בהתגלות התורה במלוא תוקפה: "...נשמה זו מתפרטת בתורה. נשמה זו מתגלה בכל שלמותה דווקא בארץ ישראל. אין התורה מתגלה בכל תוקפה, גודלה ואדירותה אלא בארץ ישראל. אין תורה כתורת ארץ ישראל..." [4]. גם המקור הבא המובא תדיר, אינו ראה על ייחוד לימוד התורה בארץ: "רבי שמעון בן אלעזר אומר: חכם הדר בארץ ישראל ויוצא חוצה לארץ פגם. הדר בה משובח הימנו. ואף על פי שפגם, משובח הוא יותר מכל המשובחים שבמדינות..." (אבות דרבי נתן כח, ב). אולי גודלו של הפגם נובע מהעובדה שהוא מעוכב מלקיים את מצוות ישוב ארץ ישראל ואת המצוות התלויות בארץ, ואין הדבר נוגע לתלמוד תורה מיוחד לארץ ישראל דווקא.

אמנם, חלק ניכר של המקורות אכן מדבר באווירה המיוחדת לתלמוד תורה שבארץ ישראל. ראשון בהם היא הקביעה, כי אירא דארץ ישראל מחכים (בבא בתרא קנח ע"ב). הרב ראה בכך דבר מה שהוא הרבה מעבר להשכלה האינטלקטואלית. אין החכמה יכולת שכלית, הנוגעת למנת המשכל של לומדי התורה בארץ ישראל. הרב ביאר אותה כהזרמה אלוקית מיוחדת המכוונת כלפי פנימיות הנשמה, המופיעה בגילויים הדומים במובן מסוים לבבואה. מקור נוסף המלמד על התייחדות תלמוד התורה בארץ ישראל נמצא במדרש שוחר טוב: "רצונך לראות שכינה בעולם הזה? עסוק בתורה בארץ ישראל" (שם תהילים קח). כאן כבר ישנה מדרגה חדשה. ישנו קשר בין ראיית שכינה לעיסוק בתורה בארץ ישראל. אמנם, גם כאן לא דובר בתלמוד תורה שהוא שונה מצד עצמו. ייתכן לומר שמדובר בחוויה המצטרפת אל תלמוד התורה - הלומד תורה בארץ ישראל זוכה לחוויה של גילוי שכינה, ולאוו דווקא בתכנים המתחדשים בתלמוד התורה. אולם גמרות אלו נתבאר על ידי הרב וממשיכי דרכו דווקא באופן זה הראשון. גם דברי הילקוט שמעוני (ח"ב, רמז תתקפח), "באר מים חיים - זו תורה של ארץ ישראל" מלמדים על חיות מיוחדת בתורתה של הארץ.

התייחסות שונה למעלתה של תורת ארץ ישראל אנו מוצאים בשיטתו של הרב צבי יהודה, השב ומזכיר פעמים רבות את הדיון במסכת שבת (קמה ע"ב) המתאר את תלמידי החכמים שבבבל כמצוינין בלבושם [5], והדגשתו את מסקנת הגמרא בפי רבי יוחנן כי השוני בלבושם הוא מפני שאין בני מקומן ולא מפני שאין בני תורה. מסקנה זו נתפרשה על ידו כחילוק מהותי בין ארץ ישראל לבלב, ולא כתוצאה מקשיים הנובעים מניכור סביבתי ומריחוק מבית טבעי. ההתנתקות מן הארץ מכריחה אופן התנהגות שונה, כפיצוי על החסרון הנפער עם עזיבתה.

גם דרכי לימוד התורה בבבל זכו להתייחסות, המבחינה בינם לבין דרכי הלימוד בארץ ישראל: "אמר רבי אושעיא, מאי דכתיב ואקח לי שני מקלות, לאחד קראתי נועם ולאחד קראתי חובלים. נועם, אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שמנעימים זה לזה בהלכה. חובלים, אלו תלמידי חכמים שבבבל שמחבלים זה לזה בהלכה" (סנהדרין כד ע"א). מדובר בגמרא זו בעניין מידותי והנהגתי הקשור לאופייה של תורת בבל. הוכחה לטענה זו מצויה בסיום הסוגיה: "מאי בבל, אמר רבי יוחנן: בלולה במקרא בלולה במשנה בלולה בתלמוד... במחשכים הושיבני כמתי עולם, אמר רבי ירמיה, זה תלמודה של בבל". גם גמרות אלו עוסקות באופי התלמוד ולא בדרך ההתייחסות של תלמיד חכם אל חברו [6].

הכרה בהופעה שונה של התורה בארץ ישראל מחייבת לברר את טיבו של השוני. שיבת עם ישראל לארץ ישראל איננה עניין גיאוגרפי לבדו, ואף איננה מצטמצמת במציאת מקלט בטוח לעם היהודי בארץ ישראל. שיבה זו מצמיחה מחדש את כשרון ההופעה של התורה המיוחדת לארץ ישראל, שנגנזה במשך שנים הרבה לאורך הגלות. כאן מדובר כבר בהתחדשות רוחנית, הפורצת את מחסומי וכתלי בית המדרש ומביטה על המציאות בהבטה כוללת. החשיבות המרובה של העסק בעניין זה נובעת מראיית התורה כגילוי האלוקי היותר עליון של רצון ד'. ההתרשלות בהיענות לקריאה העולה מן התקופה לחיות חיי אמונת עתנו ולהוציא לפועל את מלאות

החיים הרוחניים בארץ ישראל מעמעמת את משמעותה ההיסטורית. קריאתו של הרב לעיסוק בתורת ארץ ישראל באה גם כדי להציל את הדור, כפי שיבואר להלן, אולם לא זה עיקר תפקידה. אין מדובר בטכניקה חדשה להתמודדות עם הכפירה. להיפך, תופעת הכפירה בתורה היא אינדיקציה לכך שבצורתה הנוכחית אין היא מתאימה עוד לאומה. האומה חושפת מחדש את טבעיות חייה: המוסר האנושי, כוחות היצירה וההתפתחות, התרבות והאומנות, חיי החול ועינוגי הגוף, ממלכתיות ואוניברסליות וכל החבוי בה. אף התורה קרואה לחשוף את כל אידיאליה בכל גדלם, ולשוב אל דמותה השלמה.

ב

השימוש במינוח 'תורת ארץ ישראל' הוא בעייתי, כיוון שהוא עלול להטעות. שהלא אין מדובר בתיאוריית אלוהי הארץ, ובחלוקת העולם לטריטוריות שונות בהן שולט חוק אלוקי שונה. אין בביטוי זה כדי לבטל את יחוד ד' ותורתו. כוונת המינוח היא לאפיין סוג מיוחד של תלמוד תורה, שקיומו העיקרי הוא בארץ ישראל, ומיקומו הגיאוגרפי הוא חלק בלתי נפרד ממהותו העצמית. מינוח זה קובע כי בארץ ישראל מתגלה פן אחר של התורה מכפי שהתגלה בחוץ לארץ, לאורך תקופת הגלות. למעשה מעורבים כאן מונחים הלקוחים משתי מערכות שונות. ראשונה בהן היא ארץ ישראל במובן הגיאוגרפי של המילה. המקורות שהובאו לעיל מלמדים על ייחודה של תורה הנלמדת בארץ ישראל גופה. שניה בהן היא ארץ ישראל במונחי זמן. השיבה לארץ ישראל בעת התחייה, היא חלק בלתי נפרד מתורת ארץ ישראל. תורה שנלמדה במאות השנים האחרונות שקדמו לתחייה בארץ ישראל, דמתה יותר לתורת חוץ לארץ, אף על פי שבית המדרש עמד על קרקעה של ארץ ישראל. מבחינה זו, אף לתורה הנלמדת מחוץ לגבולות הארץ בזמן הגאולה יש סממנים מובהקים של תורת ארץ ישראל. על היחס בין שני המונחים ראה להלן [7]. בניסוח 'תורת ארץ ישראל' אנו מבטאים את קיומו של שוני משמעותי במהות הלימוד ודרכיו בעת ששתי בחינות אלה, הגיאוגרפית והזמנית, מתלכדות בו. לימוד זה כולל בתוכו נדבכים רבים של דרכי הלימוד בעבר, אולם אלה נבלעים בתוכו, ויוצאים בפנים חדשות.

ההכרה בתורת ארץ ישראל עשויה להביא לידי זלזול בעולם התורה שהתפתח במשך מאות השנים האחרונות. קיימת סכנה כי ככל שיתברר יותר עניינה של תורת הארץ המיוחדת, כן יידחו גדולי התורה שלאורך הדורות ממעמדם האמיתי. עלול כל ינוקא בארץ ישראל שיגבה ליבו לומר, כיוון שלומד הוא את תורת הארץ, ומואר באורה הזורח על עוסקי התורה בארץ ישראל, תורתו דוחה את תורת הדורות שקדמו. אף עניין זה העסיק את הראי"ה, שכן לא בא הראי"ה לקלקל אלא לתקן [8]. הרב עצמו היה מקושר קשר עמוק אל הישוב הישן, ולצד קריאתו המתמדת להתחדשות, היוותה רציפות שלשלת מסירת התורה נדבך מרכזי בתפיסתו. הראי"ה התייחס לכך בביאורו לגמרא במסכת ברכות מז ע"א. הגמרא מספרת כי בהליכתם של אב"י ורבין הקדים חמורו של רבין - שהיה "רגיל לעלות מבבל לארץ ישראל ולומר הוא דבריו משמו של רבי יוחנן" (רש"י) - את חמורו של אב"י. אב"י הגיב על כך בדברי ביקורת על התנהגות רבין, באומרו כי ארץ ישראל גרמה להגסת ליבו של רבין. הרב ראה בכך מפתח להתמודדות בבעייתנו:

"... מפני שיש לארץ ישראל היתרון שאוירה מחכים, כי התורה בהכרתה הפנימית ראוי שתהיה ניכרת לאמיתתה רק בארץ ישראל, מפני ששם היא ראויה להתקיים כצורתה בכל פרטיה. אבל בחוץ לארץ לעומת ארץ ישראל כל קיום התורה והמצוות הוא רק בערך ציונים, כדחז"ל בספרי ודברי הרמב"ן בזה, שיסודה של תורה הוא בארץ ישראל [9]. והנה יש יתרון בחכמה בכמות, דהיינו מי שלמד יותר, ואפילו חוץ לבקיאיות גם בפלפול וסברא יש גם כן ערך של כמות הדברים שאפשר לאומרם בפה ולשון בדרכה של תורה, וזה אינו תלוי במקום. אמנם ההכרה הפנימית מתגדלת בטבע בארץ ישראל, מפני שהיא מקומה האמיתי, ויוכל המכיר רק להכיר בעצמו יתרון ההכרה. על כן יוכל היות שבלא כוונה ירום לבבו בהכירו יתרונו שבא מצד קדושת הארץ. אבל כמתרעם על זה

אמר כיון שאינו יתרון שבא מצד מעלת האיש כשהוא לעצמו, כי אם מעלת המקום גורמת, אין ראוי לבקש מזה כבוד ויתרון, כי יתרון הכבוד ראוי שיביא התעוררות להיות מוסיף שלמות בדבר התלוי בבחירה..." ("עין אי"ה", ברכות, עמ' 207).

שתי סיבות לטעותו של רבין. בראשונה נתעלם מעיניו המשקל הנכבד שיש ליתן ללימוד בכמות ובסברא. אף על פי שתורתה של ארץ ישראל מיוחדת בשפע רוח הקודש שבה, אין להמעיט מכח התורה הנלמדת בסברא ובפלפול. גדלותו של אביי בתחום זה אינה מוטלת בספק, והיא עומדת אף בפני תורת ארץ ישראל שבפי רבין. אין תורת הארץ באה במקום גדלות בלימוד תורה. סיבה שניה נעוצה באי הבנת המונח 'כבוד'. אין הכבוד מגיע אלא לדברים שנעשו מכוחה של בחירה חופשית. סגולת אדם היא עניין גבוה מאוד, אך לא מגיעה לו מכוחה התייחסות שמקורה בכבוד. היחס המיוחד אל תלמידי חכמים נובע מבחירתם האישית הטובה ללמוד ולהקדיש את חייהם לתורה.

מכאן הסיק הרב, שאל להכרה בתורת ארץ ישראל להביא לידי שחצנות וגאוה, ובודאי שאין בה כדי להמעיט את הנלמד לאורך הדורות. הכרה בכך אינה נובעת רק מן היחס החיובי העקרוני אל תלמידי חכמים. היא נובעת מכוחה של תרומת תורת הגלות להגדלת תורה ולהאדרתה, למיציא ופיתוח תחומים מיוחדים בתורה, ולקישור האומה הישראלית אל תורתה במלוא עוצמתה. אין תורת ארץ ישראל אלא חוליה נוספת בשלשלת הדורות. היחס המיוחד אליה נובע מן העובדה כי ניכר בה שינוי של ממש מדרכי הלימוד האחרות, וכן נובע מן העובדה כי היא משיבה את דמות התורה והיקפה לקדמותן. על כן, על אף זיקתו העמוקה לירושלמי ולדברי אגדה לא קרא הרב להתנתקות מן התלמוד הבבלי, ואף עיקר עיסוקו בתלמוד תורה היה בתחום זה. בכך התקשר הרב להמשך מסירת תורה בישראל, ולא פרץ גדר.

דברים אלה מקבלים חיזוק בהסברו של הרב לעובדת היות רבי עקיבא מעבר שנים ומקדש חודשים בחוץ לארץ (ברכות סג ע"א). עובדה זו מנומקת על ידי הגמרא "כיון שלא הניח כמותו בארץ ישראל". על כן מבאר הרא"ה כי "...אם שישוד התורה הוא לדעת שמגמתה הכללית הוא קיומם של ישראל והפרכתם בארץ ישראל, על פי כל כוחותיהם הנפשיים הקדושים שהם מורשה קהילת יעקב. אבל עם זה צריך לדעת שהתורה בקיומה מצד בטחונה הנצחי אינה קשורה בשום מקרה וארץ, כי בחילופי המצבים ונדידת ישראל בעמים במשך גלות ארוך ומר, עם כל זה תורת ד' אתם..." ("עין אי"ה", ברכות, עמ' 384). בולטת מאוד העדינות בה מתייחס הרב לסוגיה זו. מחד גיסא הוא קובע כי אין התורה תלויה באופן מוחלט בארץ ישראל. עם חורבנה של הארץ יש המשך לתורה, והיא מסוגלת לנדוד בעולם כולו, ולהילמד בכל מקום בו מצויים לומדיה. מאידך גיסא, לשון הבדיעבד בולטת מאוד בפירושו. אין הוא מתעלם ממשקל המקום. נהפוך הוא, ההכרח מאפשר את המשך לימוד התורה וקיומה בחוץ לארץ, אך זו מציאות זמנית, השואפת באופן מתמיד לשוב אל תלמוד הארץ המיוחד לה.

ג

מהם המקורות מהם ניתן ללמוד על דמות תורת ארץ ישראל כפי שהצטיירה בעיני הרב קוק? המקורות ללימוד תורת ארץ ישראל במשנת הרב קוק נחלקים לשני סוגים. האחד כולל מקורות בהם דן הרב במפורש בתורת ארץ ישראל. מצויות בידינו איגרות רבות בהן עוסק הרב את ברעיון היסודי, ובתקוותו להחייאת תורת ארץ ישראל. חלק מן האיגרות משרטט את דמות הישיבה הארצישראלית שביקש הרב להקים, את תוכנית הלימודים בה ואת היסודות הרעיוניים שעליהם תהיה מושתת הישיבה ובנותיה^[10]. האיגרות העוסקות במבנה הישיבה הן מקור בעל חשיבות מרכזית ביותר לביהור שיטת הרב קוק בעניין תורת ארץ ישראל^[11]. מצדדים שונים באה התביעה הפנימית להקים ישיבה חדשה. חלקה בא מהתנכרות הדור החדש לעולם הישיבות בשל תדמיתו החיצונית הדחוייה. אחר בא מהרצון לקדש את ההתיישבות החדשה על ידי בסיס תורני שיעמוד

במרכזה. וחלק ידוע נבע מהצורך לייסד מקומות בהם יעלו על שולחן בית המדרש שאלות המתחדשות בעקבות ההתיישבות החדשה, כגון עניינים התלויים בארץ. אולם הסיבה העיקרית היא הרצון לייסד מקום בו תתגלה הופעת תורת ארץ ישראל. הרב ייחס חשיבות מרובה לחלום הישיבה, וראה בה אחת ממטרות חייו העיקריות. במקומות רבים הוא משרטט את הסיבות שהביאו להקמתה ואת תוכנית הלימודים הרצויה, את אופי תלמידי החכמים המתאים לישיבה מעין זו ואת דרכי הלימוד והסדרים החדשים. לא כל האמור נוגע בליבה של תורת ארץ ישראל. חלק מן הדברים קשור בהתמודדות בבעיות הדור. אולם רוחה של תורת ארץ ישראל מנשבת מתוך כל המקורות, וממנה ניתן ללמוד הרבה על תוכנה של זו. מקורות נוספים מצויים בספרי הליקוטים השונים של דבריו. בספר 'אורות התורה' ובספר 'אורות הקודש' ישנן פסקאות רבות הדנות בעניין תורת ארץ ישראל. 'הרצאת הרב', שצורפה ברוב ההדפסות לספר 'אורות התורה', ניתנה בפני תלמידי החכמים שבדור, תוך שהיא הציבה בפניהם אתגרים בתחום תורת ארץ ישראל. אמנם האתגרים הרשומים בה הם השלבים הראשונים בלבד של חשיפת תורת ארץ ישראל, אולם יסודותיה מצויים כבר שם. גם בספרים אחרים מוזכרת תורת ארץ ישראל פעמים רבות. ניתן לראות כי עניין זה עומד בראש מעיניו של הרב קוק [12].

סוג שני של מקורות איננו נוקט בשמה של תורת ארץ ישראל אולם הוא רווי ממנה. למעשה מדובר במשנת הרב קוק כולה. גם במקומות בהם אין הרב מתייחס ואינו מכנה בשם את העובדה כי הוא עוסק בהתווית דרכה של תורה בדורנו, הדברים בוקעים ועולים מבין כל שורה בכתביו. כמעט כל הכרך הראשון של ספר 'אורות הקודש' הוא פרקים מתורתה של ארץ ישראל, וכך התייחסו אליו גדולי תלמידיו (ראה להלן). סוג מקור זה הינו בעייתי לצורך חיבורנו, כיוון שמצויה בו סכנת זהות בין משנת הרב קוק לבין תורת הארץ. אם אכן כל משנת הרב קוק היא תורת ארץ ישראל, אין צורך להגדיר את ייחודה של זו, אלא להסתפק בלימוד משנת הרב בספריו ולדעת במה מדובר. אמנם, להלן נדגיש כי אחת מנקודות היסוד של תורת ארץ ישראל היא האוטנטיות והעצמיות. אלה לא ייקנו לאדם בדרך של חיקוי והעתקה. יש להיזהר זהירות של ממש מהשפעת נפש אחת על חברתה. משום כך יש להבחין אימתי דיבר הרב בלשון אובייקטיבית, העוסקת בדמות התורה השווה לכל נפש, ואימתי הגה במסכת רעיונותיו האישיים. הרב עצמו היה בעל תודעת שליחות גדולה, שיש בה סממנים מעולמם של הנביאים [13]. כיון שכך, נתייסד חלק ניכר ממשנתו לא כיצירה סובייקטיבית העוסקת בו בעצמו ובמהות נשמתו, אלא כיצירה בעלת אופי של הדרכה כללית לדור כולו. סגנון ה'פנקסים', שעל פיהם גובש ספר 'אורות הקודש' מלמד אף הוא כי לא ביומן אישי מדובר, אלא בדברים כלליים שנועדו לפרסום. אולם, ההבחנה בין עניינים הנוגעים לדמות הרב בעיני עצמו לבין דברים המכוונים כלפי חוץ קשה, ואין היא אפשרית באופן מלא [14]. למעלה מזאת, חלקים ניכרים ממשנתו בעניין תלמוד תורה אינם מחוברים לארץ ישראל דווקא. דבריו יפים אף לחוץ לארץ, במובנו הגיאוגרפי, ואף לתקופת הגלות שקדמה לימינו. על-כן, התמקדנו בחיבור זה במקורות בהם עוסק הרב בתורת ארץ ישראל באופן מפורש, או במקורות שתלמידיו המובהקים העידו עליהם כי הם עוסקים בבירור מהותה של תורה זו.

בעיה דומה הנוגעת להבחנה בין מקורות שונים מצויה גם במקורות העוסקים בתלמוד תורה. מתיחת הגבול בין תלמוד תורה במובנו ההיסטורי הכללי לבין לימוד בדרכה של תורת ארץ ישראל אף היא קשה מאוד. סיבת הדבר היא העובדה כי אין מדובר בדבר מה שונה לחלוטין, אלא בשרשרת ארוכה של לימוד תורה לאורך דורות רבים. קשה להבחין מתי מדובר בעניינים הנוגעים בתורת ארץ ישראל בלבד ומתי מדובר בעניינים הנוגעים בתלמודה של תורה שהוא מעבר לזמן ולמקום. דרך משל, סוגיית 'סיני' ו'עוקר הרים' (ברכות סד ע"א) נוגעת בשורש דרכי תלמוד תורה. סוגיה זו אינה קשורה לארץ ישראל דווקא, ולא מוזכר בה דבר הנגזר דווקא מן הארץ. היא נוגעת

לדרכי תלמוד תורה לאורך הדורות, וכל שעסק בדרכי תלמוד תורה התייחס לסוגיה זו. אף הרב עצמו, בבארו את השיטות השונות ('עין אי"ה', ברכות, עמ' 394) לא ייחס חשיבות לחילופי הדורות ולשינויי המקומות. מצד שני, ייתכן ויש לדבריו של הראי"ה בביאור סוגיה זו קשר אמיץ דווקא אל תורת ארץ ישראל. ראשית, בביאורו של הרב לסוגיה מצוי מרכיב משמעותי מתפישת עולמו שלו. הגמרא עוסקת בספור הדברים בלבד, ואינה מבארת מה הם טעמי המחלוקת. גם הביאור להכרעה כ'סיני', המופיע בגמרא לאחר מכן, מביא אנלוגיה בלבד ("הכל צריכים למרי חטיא") ואינו מבאר את הנמשל. עולם הפירוש פתוח בפני כל הלומד את הגמרא, והרב מבאר אותה על פי דרכו (שם) [15]. מכאן, שכל שכותב הרב סביב גמרא זו קשור בזמן ובמקום שהוא מצוי בהם. כמו כן ייתכן, שאף אם לא נזכרת ארץ ישראל בדבריו ואין התייחסות לדור התחייה, עדיין זוהי משנת תורת ארץ ישראל. העדפת ה'סיני' הייתה נכונה לאורך הדורות כולם, אולם הסיבות לכך לבשו צורה ופשטו צורה, עד שהסיבות להכרעה זו בדורנו שונות מן הסיבות לה בדורות קודמים.

עניין זה כרוך בקושי מתודולוגי מהותי - אלו מן הדברים שנכתבו על ידי הרב בנושא תלמוד תורה יכולים לשמש בדינו ראייה לדמותה של תורת ארץ ישראל? הרב עסק בענייני תלמוד תורה במקומות רבים מספור - האם המקומות כולם אכן מהווים מקור ללימוד עניינה של תורת ארץ ישראל?

דוגמה שניה לבעייתיות זו היא ביאורו של הרב לנאמר בירושלמי מסכת ברכות, על זמן לימוד תורה של חסידים ראשונים, "...מתוך שחסידיהם הם תורתם מתברכת ומלאכתן מתברכת". עניין זה תופש מקום חשוב במשנתו, שכן יש בו הבדל ניכר בין הבבלי לבין הירושלמי, ואנו נעסוק בו בהמשך. במקומות רבים לומד הרב מהבדל זה על תוכן פנימי עמוק של הירושלמי, לעומת התלמוד הבבלי. הוא מייחס חשיבות מרובה לעובדה כי בתורת הגלות נאמר על תורת החסידים שהיא 'משתמרת' ולא נאמר שהיא 'מתברכת'. לעומת זאת, במקומות אחרים לא נזקק הרב לצורך ביאור העניין להבדלים הללו [16]. מה ניתן אפוא ללמוד מכך? האם הביאור ייחודי לארץ ישראל, או שמא יש למקורות מסוימים משמעות כפולה - אחת הנוגעת לתלמוד תורה בכללו, ואחת ייחודית לעניין תורת ארץ ישראל. האפולוגטיקה תטען כי אין הרב קוק רוכל המחויב להדגיש את עניין תורת ארץ ישראל בכל מקום. אשר על כן, לא בכל מקום בו מצוטט מקור שיש לו נגיעה לתורת ארץ ישראל קיימת חובה לציין זאת. אולם טענה זו יוצרת מיד קושי מסוים, שהרי לפי זה יש מקומות בהם לא נזכר עניין תורת ארץ ישראל, אך יש להם קשר ישיר אל מהותה, והמסקנות העולות עשויות להיות שגויות.

קשה לנסח כלל מקיף לדברים, אולם ניתן להפחית מעצמת השאלה. אין אנו עוסקים בחקירה המבקשת לבדוד את תלמוד תורת ארץ ישראל מדרכי לימוד אחרות. כל הטוב המצוי בדרכים אחרות מבוקש גם בתלמודה של תורת ארץ ישראל. אנו מבקשים לעמוד על ייחודה של זו רק כבסיס לשינוי נדרש באותם דברים שיש לשנותם בתלמוד תורה. כיוון שכך, אף אם חלקם אינו ייחודי לארץ, הרי שיש לו מקום בתלמוד תורה בה, ועל כן אין פגם בדבר בהיותו מצוי בדברינו. אמנם, ניסינו בכל מאודנו לייחד את הדיבור בתורת ארץ ישראל בלבד, כדי להדגיש את המיוחד בה. כיוון שכן לא כללנו עניינים הנוגעים למצות תלמוד תורה, שהיא נצחית ואינה תלויה בדבר; לא התייחסנו לחשיבות הלימוד לשמה, אלא במידה הנוגעת להגדרת המונח 'לשמה' בתורת ארץ ישראל, ואף לא לדברים נוספים הנוגעים בדרכי הלימוד. אין לראות בחיבור זה חיבור כולל על מצות תלמוד תורה ודרכיה, אלא הדגשת בחינה אחת, המשפיעה על עניינים רבים אחרים.

ד

היכן נידונה סוגיית תורת ארץ ישראל במשנת הראי"ה בחיבורים אחרים? בחינת הספרים והמאמרים שעסקו בתורת ארץ ישראל מגלה תופעה מעניינת מאוד. תורת ארץ ישראל מופיעה הרבה במאמריהם של לומדי משנת הרב קוק בעולם הישיבתי. חיבור מסודר ומקיף לא נכתב על כך, אולם

חלקים ממנה מוזכרים ומבוארים פעמים רבות. לעתים מופיע הדבר כחיבור בתחום מסוים בתורת ארץ ישראל במשנת הרב, העומד בפני עצמו. לעתים מדובר בשרטוט תלמוד תורה כפי שעליו להיות בזמנו, ללא הערה כי מדובר בהדרכת הרב קוק, אף שהדברים עולים מאליהם. בשיחותיו של הרב צבי יהודה זצ"ל, שנערכו ופורסמו על ידי הרב שלמה אבינר יבלח"א, מופיע עניין זה פעמים רבות, ודבריו של הרצ"י מופיעים הרבה בהערות השוליים של חיבור זה. סיכומי שיעורי ר' צבי יהודה במשנת תורת ארץ ישראל מופיעים גם בספריו של הרב אביהוא שוורץ[17].

הרב הנזיר כתב מאמר מקיף על כך, בסגנונו הקצר והמיחיד[18]. מאמר זה פותח בחשיבות החינוך, בצורך לתקן דרכי חינוך הנאותים למצב הזמן ולאסתטיקה המקובלת בדור, בהעמדת החינוך כיסוד הראשי באומה וכדו'. בהמשך המאמר הרב הנזיר עוסק בחובת ייסוד הישיבה המרכזית העולמית, ומספר על תוכנית לימודים שהציע בפני הרב[19]:

"...היינו מהמשתתפים בראשית יסודה של הישיבה הקדושה. הגשתי לו תכנית לימודים מסועפת בישיבה, שבראשה תורה, ממש, פרשת השבוע. ונביאים[20], והכוונה הייתה גם לבקרת הביקורת, שחשובה לבטל את ההנחות המוגזמות של הביקורת, שיסודן אנטישמיות רוחנית. עם מדרשי הלכה, מכילתא ספרא וספרי, וי"ג מידות שהתורה נדרשת. וכן ספרי המחשבה בישראל, לתולדותיהם, ובראשם אמונות ודעות לרס"ג, חובות הלבבות, ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, והמורה וכו'. לכל זה רק שעות קצובות, נוסף לעיקר הלימוד בהלכה, התלמוד בבלי וירושלמי, בברור הלכה והלכה ברורה, ברמב"ם, רי"ף ורא"ש, וטוש"ע, שלזה מוקדש רוב היום והלילה, בשקידה עצומה..." (עמ' 101-100).

דברים אלה נוגעים ללבוש החיצוני של לימוד תורת ארץ ישראל, ועוסקים בחומר הנלמד ובהקצאת הזמן. בהמשך המאמר חודר הרב הנזיר אל תוכנה הפנימי של תורת ארץ ישראל, ומעצב יסודות משמעותיים בתוכנה. השתמשנו בדבריו פעמים רבות. אין אנו יודעים מה הייתה תגובת הרב לתוכנית הנזיר. הישיבה המרכזית העולמית לא הוקמה על בסיס תוכנית זו, אולם ייתכן ומדובר בסיבות שהזמן גרמן ולא בהתנגדות עקרונית. ודאי הוא כי הרב הנזיר ראה בתוכניתו יישום של דרכי הלימוד הראויות לתורת ארץ ישראל.

הרב אליעזר שלוסברג חיבר מאמר מקיף על ההדרכה בלימוד משנתו של הרב קוק[21]. במאמר מלוקטים מקורות רבים מדרכי הלימוד ומסווגים למקורות. אמנם אין בו ניתוח ההנחות ובחינת שיטות השוואתית, אולם הוא מאמר מצוין היכול לשמש מבוא לתורת ארץ ישראל. שני מאמרים בעניינים הנוגעים בתורת ארץ ישראל נכתבו על ידי הרב פרופ' חיים ליפשיץ. ראשון בהם עוסק בדרכי לימוד תורה[22]. כדרך מאמריו של פרופ' ליפשיץ אף מאמר זה משופע מקורות רבים הנוגעים לדרך הלימוד, ומסודרים על פי פרקים ועניינים. אין המאמר בא לנתח את המשנה, אלא להפגיש את הקורא עם עושר מאמריו של הרב קוק בעניין דרכי תלמוד תורה. מאמר שני, קצר בהרבה, עוסק בנושא חיבורו[23]. אמנם, הקיצור לא הותיר מקום לפיתוח ולהעמקה, להרחבה ולניתוח, ומאמרו מביא אך בקצה המזלג פירושים משולחנה של תורת הארץ.

מאמר מקיף אחר, הבוחן באופן יסודי ביותר חלק ממשנת תורת ארץ ישראל הוא מאמרו של הרב נריה גוטל[24] הן במעמד הירושלמי בתוך תורת ארץ ישראל. מאמר זה אינו משאיר פינה שלא הוארה בנושא זה, ואף מרחיב מעט אל מעבר לגבולות הירושלמי. אמנם, אין תורת ארץ ישראל מתמצית כולה בירושלמי, ומקום הניחו לנו אבותינו להתגדר בעניינים אחרים שאינם נוגעים דווקא לירושלמי במשנת הרב קוק[25].

שני חיבורים חשובים, העוסקים בעצם קיומה של תורת ארץ ישראל שימשו אף הם ביד. ראשון בהם הוא של ראש ישיבת מעלות, הרב יהושע וייצמן[26]. הרב וייצמן עוסק הרבה בתורת ארץ ישראל והוא בעל דרך ייחודית

בבירור עניינה. בחוברת זאת הוא פורש חלק מן ההבדלים בין תורת ארץ ישראל לתורת חוץ לארץ, ומציג פנים שונות של העניין. הוא אף מתייחס לחלק מן המשמעויות המעשיות של תורת ארץ ישראל. מכיוון שונה ניגש לסוגיה זו הרב בל"ס [27]. עיקר ספרו של הרב בל"ס הוא בהשוואת הבבלי לירושלמי. השוואות אלו נעשות הן על ידי התייחסות שונה לנושאים זהים בשני התלמודים (או למקומות בהם הבבלי מביא את עמדת 'בני מערבא'), והן על ידי לימוד מן השתיקה. הרב בל"ס עצמו מעיר בהקדמתו כי "הדברים מובאים כאן על קצה המזלג, ודרושה עוד עבודה רבה של ליקוט, העמקה, הרחבה ובעיקר סידור" (עמ' 12). המקורות הרבים המובאים בספרו יוצרים קרקע פורייה לקביעת קריטריונים הבוחנים את המקורות כולם, ומחייבים יצירת כלים אחידים לבירור תלמודה של ארץ ישראל. ספרו מדגיש את הצורך בפיתוח הבנה עמוקה המבחינה בין דרשות גרידא לבין דברים הנוגעים בשורש נשמת התורה.

לעומת זאת, עד כמה שידי משגת, העולם האקדמי לא עסק בעניין זה במשנת הרב קוק. אמנם, קביעה זו אינה מדויקת, שכן חלקים נכבדים מתורת ארץ ישראל הובאו במחקרים האקדמיים בלא ליחסם לתורת ארץ ישראל. למשל, חלקים נכבדים מספרו של פרופ' אי"ש שלום [28] קשורים לסוגיה זו. המעיין בדברינו להלן ימצא שלמדנו הרבה מדבריו [29], ועל כן לא הפנינו באופן רציף ועקיב לספרו. גם מאמריו של פרופ' בן שלמה נוגעים פעמים רבות בעניינים הקשורים לתורת ארץ ישראל. למעשה, כל המאמרים הנוגעים במקורות יניקתו של הרב קוק, בדרכי תפישתו את התורה והמציאות, בהתייחסותו לנבואה ולהתנבאות, ובהיסטוריה של דרכו המעשית - כולם קשורים לסוגייתנו. המעיין בהערות השוליים שבחיבורנו ימצא שהוא התברך הרבה מן המחקר האקדמי, ומאמרים רבים שנכתבו בעולם זה מצאו את מקומם במסגרתו. אמנם, יש לשים לב להיעדר המונח 'תורת ארץ ישראל' בספרות האקדמית. הדבר קשור לראייתם את תפקידו העיקרי של הרב קוק במהלך השתלשלות תורה שבעל פה. לעניין זה התייחסתי במקום אחר, בכתבי על הזנחת הספר 'עין אי"ה' במחקר האקדמי [30]. הצד השווה בשניהם הוא אי התייחסות מספקת לתפקיד הראי"ה כרב ומלמד תורה במונח המסורתי של המילה בעת התחייה. כיוון שכך, חלקים נרחבים מן הנושאים שאנו דנים בהם כלל לא מופיעים במחקר זה, כגון דרכי לימוד תורת ארץ ישראל, ההבחנה בין משנתו הלמדנית של הרב לבין משניות למדניות של אחרים, דיון האם מדובר במתודה בלבד או בשינוי רדיקלי הנוגע לדרכי תלמוד תורה וכדו'. כמנהגי בחיבורי הקודם כן בזה, בקשתי לעמוד על סוגיה נכבדה זו בכתיבה שיטתית, תוך שימוש בשמיעת האמת ממי שאמרה, ואני תקווה שאף עולם זה יפתח לפני הרגילים בסגנון זה.

יחד עם זאת, עיקר דברי מכוונים לעולם הישיבות הבוחן לעתים את דרכו הלימודית. הוא כתובתו העיקרית של חיבור זה [31]. חלק מן השאלות עימן עולם זה מתמודד קשור בתורת ארץ ישראל. ההתלבטות הגדולה בדבר מעמדו ודרכי לימודו של התלמוד הבבלי לא הביאה עדיין פרי לעולם. בדרך כלל, עוסקים בדרכים שונות המתרכזות במתודיקה. אף עניין זה חשוב עד מאוד, ואף תופס מקום בתורת ארץ ישראל כפי שיבואר להלן. אולם לא ניתן לתלות בדרכי הלימוד את הבעיה העיקרית, ואף לא באווירה הכללית של חיפוש אחר נוחות וקלות. אין ספק כי התורה דורשת עמל רב, ונכונות לעשות עצמך כחמור גרם הנושא עולה של תורה. אולם, ניתן לראות בבעייתיות זו גם דבר מה אמיתי, הקורא לבחון את מהות הלימוד והקשר להלכה. עולם הישיבות הוא הנושא המרכזי בעול העברת התורה מדור לדור, והוא הנדרש להתמודד עם דרכי תלמוד התורה בזמן הזה. על כן, חלק ניכר מקריאותיו של הרב קוק הופנה לעולם הישיבות. טענתו הייתה כי עולם זה איננו ער דיו לאור התחייה המפציע והולך, ומתוך כך אינו משכיל לנצל את תכונת התקופה לבחינה מחודשת של דרכי תלמוד תורה. קריאה זו אינה מיוחדת לדורו של הראי"ה בלבד. יפים היו הדברים לשעתם ונכונים הם אף היום. דומה כי לא קיימת עדיין משנה סדורה של האפשרויות הגונזות בתורת ארץ ישראל, וייתכן שעם חשיפתן יפתחו אופקים

חדשים ולהיטות רוחנית לעיסוק בה. תורת ארץ ישראל עשויה להיות אחד ממוקדי קירוב האומה ללימוד התורה. היענות לדרכה המיוחדת, ללימוד אמונה ותורת הרזים, להעמדת שאלות התוכן הפנימי בראש הלימוד, ליצירת דמות חדשה של תלמיד חכם ותכונותיו המיוחדות ועוד ועוד - היא שעשויה להביא לתרומה נכבדה להרמת קרנה של תורה. עז רצוני כי לומדי התורה בישיבות יעמדו על האפשרויות הגנוזות בהליכה בדרכה של תורת ארץ ישראל. על כן הובאו בספר זה מקורות רבים ללימוד ולעיון, והדברים פרושים לעיני הקורא. במקומות רבים הודגשו עניינים שונים ברווח כפול בין האותיות. ההדגשות כולם הן פרי הכרעתי, להוציא את המקומות בהם צוין במפורש כי ההדגשות במקור.

אינני בטוח כי אובייקטיבציה מלאה של משנת הרב קוק בעניין תורת ארץ ישראל אפשרית. דבריו של פרופ' שלום רזנברג ניצבים לנגד עיני: "לא רק אראלים ומצוקים אחזו ברב קוק, אלא גם מפרשים, ממשיכים, יורשים ומתנגדים. הטרגדיה [32] של דמויות גדולות, כזאת של הרמב"ם או כמו של הראי"ה היא, שהם מהווים מוקד להזדהות, ולפיכך הם מהווים גם ראי שהרבה מאוד מן האנשים שמדברים עליהם משקפים בה את עצמם. הם עושים עליהם פרויקציה ומתייחסים אליהם בידועין או לא בידועין כמו אל כתם רורשאך, שבו הם צריכים להביע את עצמם" ('יובל אורות', עמ' 363). כל העוסק בתורה בארץ ישראל, מתוך הכרה עמוקה בייחודה, מסתכן סכנה של ממש בשכתוב הראי"ה ובהסתכלות סובייקטיבית על הרב. חיבור זה נכתב מתוך מודעות לבעיה. אמנם, אין במודעות די כדי להינצל מסכנה רוחנית זו, אך לא מפני כך אימנע מלהיכנס בעבי הקורה, תוך אחיזה בשיפולי גלימתו.

ה

כל העוסק בתורת הרב קוק ורצונו כן לברר את היקפה ואת יסודותיה, מכיר היטב את תחושת חוסר האונים ואת הקושי הגדול לבצע משימה זו באשר חלק נכבד ממשנת הראי"ה טרם פורסם בכתובים. חלק ניכר מכתבי היד עוד לא שזפתו עין, ונראה שאף שמירתו אינה בתנאים הראויים. פירורים מעטים מכתבי יד שהגיעו לידי בדרכים שונות מלמדים על גודל העושר הגנוז עדיין, הצופן מרחבים שלא נודעו עדיין. עניין זה נידון מעל במות מספר [33], ואין אלא להצטער על כך. הסיבות לאי פרסומם מורכבות. אף אני מכיר בערכו של שיקול הדעת של "מצווה שלא לאמר דברים שאינם נשמעים". אכן, ישנם מצבים בהם מקבלים שכר על הפרישה כשם שמקבלים שכר על הדרישה. הראי"ה עצמו לימדנו פעמים רבות כי עיקר הלימוד צריך שיהיה מכוון לעילוי הצד המוסרי הטוב והדבקות האלוקית. לימוד אפיזודי לשם חשיפות אטרקציות בוודאי איננו מכוון למטרה זו. אף מפי הראי"ה עצמו למדנו, כי הביטוי 'מגלה פנים בתורה שלא כהלכה' יכול להתפרש בדרך שונה מהמקובל, דהיינו - לא התורה אינה כהלכה אלא הגילוי [34]. יש להיזהר זהירות רבה בחשיפת אור גדול לעיניים הבוחנות אותו בקטנות, על פי אמת מידתן הפרטית. הרב עצמו נזהר שלא לפרסם דברים קודם שנבחנו על ידי בנו, הרב צבי יהודה, ומקורבים נוספים. אף ייתכן שחלק מדברים אלה כלל לא נכתב לצורך פרסום, אלא בתור כתבים אישיים, שפרסומם ברבים עשוי לעוות את כוונתם המקורית. אולם העיכוב נובע גם מרשלנות, ממחלוקת בעניין זכויות יוצרים וסיבות אחרות שאין להן ולא כלום עם עיקרון ה'קמעא קמעא' שבהופעה מדורגת של דבריו.

קושי זה נכון בכל עיסוק ובכל תחום במשנת הרב. אמנם, בעניין תורת ארץ ישראל הדברים קשים שבעתיים. יש יסוד להניח כי סיבת העלמתם והתעכבות פרסומם נובעת אף מהרצון להסתיר את או לעמם את המימד הנבואי החופה על כתיבת, שהרב ראה עצמו חלק ממנו [35]. עניין זה לעצמו זוקק ברור, אך כחלק מלימוד תורת ארץ ישראל הדבר נחוץ שבעתיים. אין אנו עוסקים במשנתו של הרב קוק לעצמה, ואין אנו דנים באופייה ובמטרותיה. ענייננו ממוקד בהדרכות שהדריך את לומדי התורה בדבר עצם קיומה של תורת ארץ ישראל, ודרכי לימודה וחשיפתה. חלק נכבד מדרכים אלה מחובר בקשר אמיץ אל דרכי הנבואה. אין מדובר בנבואה ממש, והרב לא

ראה את לומדי התורה בארץ ישראל כנביאים. מדובר ב'בבואה' של הנבואה ובתרגום דרכיה, כגון ההקשבה הפנימית, ההארה הנשמית, העצמיות, הבסיס הבריאותי האיתן, החיבור אל החומר והמציאות ועוד תחומים רבים, בהם דמות הנביא ואופי הנבואה הם מקור השראה לעיצוב דמותו של התלמיד החכם הארצישראלי. כל אלו הינם שרידים מרוח הנבואה המקורית. הצורך להבין את כוונתו של הרב במונחים אלה נוגע בלב ליבה של סוגיית תורת ארץ ישראל. כאמור, הרבה ממשנתו של הרב קוק בעניין זה גנוז עדיין, ולכשיפוצו מעיינותיו חוצה ילכו הדברים ויתבררו ברמות גבוהות פי כמה מאלו שהורגלנו להן עד הנה. יהי חיבור זה תרומה צנועה, הצטרפות לקריאה הבאה ממקורות רבים להסרת הלוט מעל משנתו במלואה ופרסומה ברבים, תוך גלוי אחריות, זהירות ושיקול דעת [36]. דווקא אומץ רוח המיוחד של הרב ואופק ראייתו הרחב עשויים להיות מורי דרך בעת הזו. ככל שתיחשף עוצמת מחשבתו והרהוריו הפנימיים כן תגדל השפעת משנתו על תורת ארץ ישראל המתחדשת.

[1]. "היסוד התשיעי, ההעתק - והוא כי תורת משה זאת מועתקת מאת הבורא יתברך, לא מזולתו. ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע, לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה, שנאמר: לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו..." (הקדמות לפירוש המשנה, מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' קמו). על הנוסחים השונים של פירוש הרמב"ם לפרק חלק ראה: פרופ' מנחם קלנר, 'תורת העיקרים', הוצאת ספריית אלינר, 1986, עמ' 168-169.

[2]. ראה את שיטת בעל 'ספר העיקרים': "...איני רואה שום ראייה ולא שום הכרח אל שיהיה שורש בפני עצמו לתורה אלוקית בכללה ולא לתורת משה בפרט, שלא תנסח התורה ושלא תשתנה מן הראיות שכתב הרמב"ם ז"ל. וכן כתב מורי הרב ר' חסדאי ז"ל שזה אינו שורש ולא עיקר לתורת משה, אבל אמר שהיא אמונה ראוי שיאמינו כל בעל תורת משה..." (מאמר שלישי, סוף פרק טז).

[3]. ראה את דברי הראי"ה: "...כדי להוציא מדעות נכזבות כאלה, נתן הקב"ה את עשרת הדברות, שהן אות הברית על כל התורה כולה, בחומר אבן, חומר קשה שאין שום שינוי יכול לשלוט בו...להורות שאפילו החומר של התורה הקדושה אין שום שינוי יכול ליפול בו ח"ו..." ('עין אי"ה', ברכות, עמ' 14).

[4]. 'שיחות הרב צבי יהודה - ספר בראשית', בעריכת הרב שלמה אבינר, הוצאת ספרית חוה, בית אל תשנ"ג, עמ' 411-412. ראה 'מתוך התורה הגואלת', כרך ד, עמ' כא-כג, לוקט על ידי הרב אביהוא שוורץ, הוצאת מכון צמח צב"י, ירושלים ה'תשמ"ג.

[5]. "...מפני מה תלמידי חכמים שבבבל מצויינין (=בלבושם) ? לפי שאינן (בני) (ב)מקומן..." את דברי הרב צבי יהודה בעניין זה ראה לדוגמה בשיחות הרב לספר בראשית, עמ' 452; ראה גם 'מתוך התורה הגואלת', כרך ד, עמ' כג-כד.

[6]. על היחס בין הנועם של תלמידי חכמים לבין מהות תלמודה של ארץ ישראל ראה להלן עמ' 66. התייחסות דומה לניתוח משמעות גמרות אלו ראה אצל: דוד ליפשיץ, 'אמונת חכמים ומעמד רבנים על פי הרב קוק - מבט על אדר היקר', בתוך: 'מספרא לסייפא - ביטאון התלמידים בישיבת שעלבים', גיליון 44-45, קיץ ה'תשנ"ג, עמ' 270-271.

[7]. עמ' 87.

[8]. על יחסו של הראי"ה לעניין ירדת הדורות, ראה לקמן הערה 37.

[9]. דברי הראי"ה עד לכאן אינם עוסקים באופן ישיר בסוגייתנו. אין הם עוסקים בתלמוד תורה, אלא בהופעת מלוא אורה של תורה על כל מצוותיה ועיקריה. עניין זה יכול להיות רק בארץ ישראל. אמנם, בהמשך הפסקה מדובר על תלמוד תורה במובנו בחיבור זה. על כן הובא גם חלקה הראשון של הפסקה המשמש בסיס להבנת המשכה.

[10]. אחד ממוקדי המחלוקת המהותיים בין הרב לבין בני הישוב הישן הייתה שאלת החינוך והישיבות. יחסו של הרב היה אמביוולנטי מאוד - מחד הוא חש יחס עמוק אל שמירת התורה ויראת השמים וראה עצמו כחלק אינטגרלי מעולם זה. מאידך, הצורה החיצונית של הדברים הטרידה אותו מאוד. טרדה זו לא נבעה מן התדמית החיצונית בלבד. זלזול הישוב הישן בסדרי עולם היה חלק מהותי מהיחס הכולל אל העולם, אל טבעיות החיים ואל דרך הארץ האנושית הכללית. ראה על כל זה אצל: הרב הנזיר, 'על החינוך ותורת ארץ ישראל (לקמן הערה 18)', "...מרן הרב זצ"ל התעניין הרבה בתיקון מצב החינוך והמחנכים בארץ ישראל, בייחוד בישוב החדש, שיהיו בסדרים נכונים ועל יסוד הקדושה באופן כזה, שיהוו משקל נגד לבתי הספר החופשיים, המשוללים יסוד קדושת ישראל" (עמ' 97); ראה גם את מכתבו של הרב צבי יהודה בעניין זה, בתוך: 'צמח צבי - איגרות מאת הרב ר' צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל', ירושלים, תשנ"א, עמ' מט; תאור היסטורי של הסוגיה ראה אצל יוסי אבנרי, 'הרב קוק זצ"ל ויחסיו עם הישוב הישן בתקופת העלייה השנייה', בתוך 'שרגאי', הוצאת מוסד הרב קוק תשמ"ה, עמ' 14-16; צבי קורצווייל, 'חזונו החינוכי של הרב קוק', בתוך: 'כיוונים - כתב עת ליהדות ולציונות', גיליון 4, קיץ ה'תשל"ט, מעמ' 123 ואילך.

יחסו של הרב לישוב הישן גרם למתח בינו לבין אנשי הישוב החדש. בדרך כלל נבעה הביקורת מנקודת מבט חילונית. אולם הביקורת באה גם מהטוענים כלפי הרב קוק כי אינו נאמן דיו לדרכו שלו, ואין הוא מסיק מסקנות מעמדיות הדתיות. ראה: שמואל אלכסנדרוב, 'מכתבי מחקר וביקורת' כרך א, ווילנא תרס"ז, עמ' 5. על אלכסנדרוב ועמדותיו ראה אצל אהוד לוז, 'ספיריטואליזם ואנרכיזם דתי במשנתו של שמואל אלכסנדרוב', בתוך: 'דעת', קיץ מא, מעמ' 121 ואילך. על היחס לישוב הישן ראה שם עמ' 125-124.

[11] רשימת האיגרות העוסקות בישיבה ראה במאמרו של הרב גוטל (לקמן), עמ' 411 הערה 95.

[12] ראה רשימה ביבליוגרפית בסוף דברינו.

[13] ראה לדוגמה את דבריו על עצמו: "לא לחינם נטע בי א-לוה כל הנפשות את התשוקה התדירית לכל נסתר, לכל נאצל ונשגב, ולא לחינם הביאני לארץ ישראל, ולא לחינם יצר בי רוח אומץ וטוהר פנימי, אף על פי... כל אלה נטעו בקרבי כדי להשתמש בהם להאיר לעולם, ליצור ספרות מלאה אור רזי תורה פופולרית ושווה לכל נפש, מלאה שירה וגבורה, חמושה בשכל טוב ובביקורת נאמנה, להרים קרן לעם ד', ולתשועת עולם אשר החלה לזרוח לו בארץ ישראל" (כתב יד (90)). היעוד הוא יעוד כלפי חוץ. ראה את דבריו של פרופ' רביצקי על ראיית הרב קוק את עצמו כבעל שליחות נבואית, בתוך: 'הקץ המגולה ומדינת היהודים', הוצאת עם עובד, ירושלים 1994, עמ' 166. על דברים דומים מיומניו של הרב קוק ראה את שיחת הרב צבי יהודה מג' באלול ה'תשכ"ח, בעריכת הרב שלמה אבינר ובהוצאת ישיבת עטרת כהנים.

[14] דוגמה לבעייתיות מצויה במחלוקת שהיו לראי"ה עם הרב הנזיר צ"ל. שניהם היו רוויים מתורת ארץ ישראל, מחוברים אל תורת הסוד והוגים עמוקים. למרות זאת היו ביניהם חילוקי דעות, שחלקו נבע באופן ברור מן ההבדלים באישיותם. על כך ראה: בני איש שלום, 'בין הרב קוק לשיפוטנה וגיתה', בתוך: 'קולות רבים - מחקרי ירושלים במחשבת ישראל', כרך יג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 532-535.

[15] הרב תולה את ההכרעה בקביעה כי הנושא מישרה רוחנית צריך לשעבד עצמו לצרכי הכלל, ולא לייחד את לימודו לקבוצה מצומצמת של תלמידי חכמים גדולים. אין לעניין זה קשר ישיר לתורת ארץ ישראל, ואף הרב אינו מזכיר קשר כזה. אולם, ניתן לראות הכרעה זו כחלק ממשנה כללית העוסקת במקומה של תורה וביחס בין כלל ישראל לבין מהותה הפנימית, עניין שיעלה בפרק האחרון של חיבורנו. אם ראה זו נכונה, הרי שיש קשר אמיץ בין סוגיה זו לבין תורת ארץ ישראל.

[16] ראה לדוגמה: "כשהאדם מתרומם לרעיונות עליונים, ומתאים את דרכיו על פיהם, במעמקי רוחו, הוא בא לשורש התורה, בצורתה העליונה, שמגמתה היא להרים את העולם לעליונותו המעודת לו, וממילא כל מה שהוא לומד מפרטי תורה אינו דבר חידוש אצלו, כי אם כמו הזכרה למה שיש כבר בכוחו, וזהו סוד מתוך שחסידיהם הם תורתם משתמרת" ('אורות התורה' ו, ד). פיסקה זו אינה מזכירה כי מדובר בנוסח התלמוד הבבלי, שהוא שונה מן הירושלמי, ומכאן ניתן להקיש למקומות רבים אחרים.

[17] הרב אביהוא שוורץ, 'מתוך התורה הגואלת', הוצאת מכון צמח צב"י, ירושלים ה'תשמ"ג.

[18] רבי דוד כהן צ"ל, מרן הנזיר, 'על החינוך ותורת ארץ ישראל במשנת הרב', בתוך: 'מורשה', הוצאת הדור הצעיר במפד"ל, כרך י, חורף תשל"ו, מעמ' 96 ואילך. העורך, הרב יוסף טולאדנו, מציין כי אלה "...דברים שהרצה לפני מפקחי בתי הספר הדתיים בארץ ישראל, בי"ח מנחם אב תש"ך, בירושלים".

[19] הרב טולאדנו מפנה למקום פרסום תוכנית זו (שם הערה 7): "פרטי תוכנית הלימודים - בתור הצעה "תעודת הישיבה המרכזית" - נדפסו בספר 'קול צופיך - איגרות וקטעי יומן מכתבי נזיר אלוקים מרן הרב דוד כהן צ"ל אל מורו ורבו רבן של ישראל מרן הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק צ"ל', ירושלים תשל"ג, עמ' סט-עב.

[20] דרך נכונה ללימוד תורה רואה הרב הנזיר בפירוש האברבנאל על התורה. פירוש זה מביא דעות רבות, מעמת ביניהן, בוחן ומבקר אותן, ומכריע את דרכו לאחר בחינה מדוקדקת של כולן. על כך כותב הרב הנזיר: "...ביחד עם ספרי הראשונים על התורה, ובייחוד ספר אברבנאל על התורה, המרחיב ומביא כל הדעות, ודבריו ברחבות הדעת..." (שם עמ' 104).

[21] הרב אליעזר שלוסברג, 'הדרכה בדרך הלימוד במשנת הראי"ה קוק צ"ל', בתוך: 'ברקאי', הוצאת העלה ומסילות, קובץ ו'-תש"ן, מעמ' 228 ואילך.

[22] הרב פרופ' חיים ליפשיץ, 'דרכי תלמוד תורה והשתלמות רוחנית' (מהדורה מתוקנת), הוצאת מכון הראי"ה, ירושלים.

[23] הנ"ל, 'תורת ארץ ישראל במשנת מרן הראי"ה קוק צ"ל', בתוך: 'סיני', כרך נז, ניסן אלול ה'תשכ"ה, עמ' תכב-תכה.

[24] הרב נריה גוטל, 'תורת ארץ ישראל - התלמוד הירושלמי במשנת הרב קוק', בתוך: 'ישועות עוזו - ספר זיכרון לרב עוזי קלכהיים צ"ל', הוצאת אריאל, ירושלים תשנ"ו, מעמ' 390 ואילך.

[25] הרב גוטל מעיר (הערה 2) כי כאשר הרב מתבטא בביטוי תורת ארץ ישראל כלפי טקסט מסוים "...מוזכר הירושלמי ואך ורק הירושלמי". מעובדה זו ניתן להסיק כי אכן כל משנתו של הרב בדבר תורת ארץ ישראל מתייחסת לירושלמי בלבד. אמנם, ביטוי זה מופיע פעמים רבות שלא בקשר לטקסט מסוים. טענתנו בחיבור זה היא כי תורת ארץ ישראל מתפרשת על פני מרחבי התורה כולה, ואין העניין הטקסטואלי ממצה את עניינה.

[26] הרב יהושע וייצמן, 'זהב הארץ - פרקים להבנת דרכי הלימוד של תורת ארץ ישראל', הוצאת נחלת ש"י וישיבת ההסדר במעלות, תמוז ה'תשנ"ד.

[27] הרב אברהם הכהן בל"ס, 'זהב הארץ', הוצאת ספריית בית אל, תשנ"ד.

[28] בנימין איש שלום, 'הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה', הוצאת עם עובד, סיון תש"ן.

[29] על רקע זה בולטת העובדה כי במפתח העניינים שבספרו לא מופיע הערך 'תורת ארץ ישראל'. עניין פעוט זה מחזק את טענתנו כי התחיה והגאולה, כחלק מהשינוי בתלמוד תורה במובנה המסורתי, לא קיבלו עדיין את משקלם הראוי.

[30] ראה: 'היכן עין א"ה', כנספח לספר 'וארשת'ך לי לעולם', רמת הגולן, ה'תשנ"ו.

[31] בעיתון 'הצפה', מכ"ד בטבת ה'תשנ"ז הופיע מאמרו של הרב שטיינברגר, מבכירי הרמ"ם של ישיבת הכותל ורבה של שכונת רמות בירושלים, המבקש את המציאות הלמדנית בשיבות ההסדר. מאמר זה זכה לעורר תסיסה גדולה ובגיליונות יום ששי של העיתון, במשך חודשים רבים, נערך דיון בסוגיית לימוד התורה בשיבות. ההתעוררות לכתיבת חיבור זה קיבלה אף היא תנופה של ממש כחלק מהדיון החשוב.

[32] העובדות בדבריו של פרופ' רוזנברג נכונות. אמנם, איני בטוח שמדובר בטרגדיה. האמנם העובדה כי תורת החסידות מבית מדרשו של הבעש"ט, זכתה לפירושים ולמוטציות הפוכות לחלוטין זו מזו מצדיקה את הגדרתה כטרגדיה? האם ר' ישראל מסלנט רואה בדרכים השוות והמגוונות של פרישת רעיונות המוסר שלו, אף בעניינים שהוא עצמו התנגד להם, הצלחה או כשלון?

[33] ראה: חגי סגל, 'אורות באופל', בתוך: 'נקודה - עיתון המתיישבים ביהודה שומרון וחבל עזה', גיליון 113, עמ' 27-16. הדיון נמשך גם בגיליונות הבאים.

[34] ראה גם: "ראוי להכיר שמטרה יש לכל השלילות, כמו לכל החיובים. וכל מה שלא נאמר בתורה, אי האמירה היא בעצמה עניין שולל את שלילותו בתכונה חיובית..." (קטע מ'עין איה' שלא פורסם עדיין, ראה באוצרות הראי"ה, כרך ד', עמ' 75); "...ועל כן זהירות גדולה בלימוד סתרי תורה ועמקי חכמה, להתרגל אל תכונת המקבלים לטפחם ולאמצם, בברקים מרובים שיאירו את דרכם דרך הקודש..." ('עין איה', ברכות, עמ' 316). אף הרב צבי יהודה התייחס לנקודה זו: "כל גילוי דברים שלא כהוגן, שלא באופנים הישרים והראויים, של עריות, של רזי תורה וסתרי פנימיותה, של כל עניני סוד פרטיים וציבוריים, מלבד גרעונות תוצאותיו המעשיות, הרי עיקר קלקולו הוא הרפיון והטשטוש של עצמיות המהות, האופי, הצורה והכח, באדם ובדברים, מצד עוות ההתייחסות החיצונית. לעומת זה הצניעות וההסתרה, בשמירת היחס הראוי, היא מגבירה ומאדירה את כל עצמיות מהותם, ובזה מוסיפה רב עז ותעצומות לקיומם, פעלם והשפעתם להם ולאחרים" ('אור לנתיבות', הוצאת המכון ע"ש הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, ירושלים, ה'תשמ"ט, עמ' מו). ראה גם ב'עין איה' ברכות, עמ' 199; איגרות הראי"ה א, עמ' קו.

מדברי הרב עולה כי זו משמעות התפילה קודם הלימוד "יהי רצון שלא יארע דבר תקלה על ידי, היינו בדעות. שלפעמים יאמרו דעות אמיתיות לפני קטני דעת, והם מחוסר הכנתם לקבלם יוצאים על ידי זה לתרבות רעה ונכשלים בתקלות עצומות..." ('עין איה', ברכות, עמ' 116).

[35] ראה דברים שכתב הרב דב ברקוביץ, 'אורו של משיח - בין עצמיות לחזון', בתוך: 'דימוי - כתב עת לספרות, אמנות, ביקורת ותרבות יהודית', גיליון 13א, קיץ תשנ"ו, עמ' 8: "החידה הכמוסה האופפת משך שני דורות את דמותו ואת ביתו של הראי"ה, איננה כפי שסוברים רבים, תוצאת האנטינומיות של חלק מרעיונותיו של הרב קוק על רקע ההתגוששות שבין האורתודוקסיה היהודית לתנועות החידוש הלאומיים והדתיים. גניזתם של רבים מכתבי הרב קוק על ידי הרב צבי יהודה ותלמידיו, באה על רקע השאיפה לחידוש הנבואה בישראל, בחינת לא איכשר דרא. דא עקא, גניזתם של אורות החיות האלקית העולמית, שפע החיים, נפש ההווה, חיי החיים, בחינת אין דורשין בהופעה (הנשמית) כשריד הנבואה, היא המביאה לידי כך שהגותו של הרב קוק לא ירדה לעולם, נשארה כמעין חתום כגן נעול. יתר על כן, הדחקתו של בירור שיטתי של תהליך גילוי יחידה לנשמה, ומשא תרגומו לשפה שתעצב תרבות במדינת היהודים, הנה עילה מרכזית לסתימת מעיינות היצירה היהודית הפלאית המתבקשת כל כך בראשיתה של בית ישראל השלישי". יש להעיר על הדברים כי יש משקל גם לסיבת ההתעמתות עם היהדות ה'חרדית', אך נכון הוא שאין זו הסיבה העיקרית.

[36] יפים דברים אלה אף ביחס לתורת ארץ ישראל בה אנו עוסקים, ולסכנות העולות מהבנתה שלא כדין. ראה את דבריו של הרב אלישע אבינר, 'כוונתך רצויה אבל מלותיך אינן רצויות', בתוך: 'נקודה', גיליון 207, אוגוסט 1997, עמ' 27: "המושג תורת ארץ ישראל נעשה חביבם של המבקשים לחדש ביהדות, ומחפשים אילן גדול להיתלות בו. הוא הפך לכיסוי נוח לכל מיני בלבולי סברות ומחשבות שונות ומשונות. כל המבקש הכשר להרהוריו, מדביק עליהם תווית של תורת ארץ ישראל ורוחץ בניקיון כפיו. חס וחלילה!". בהמשך דבריו עומד הרב אלישע על ארבעת מרכיבי תורת ארץ ישראל לפי דעתו. אף שאנו מסכימים בהחלט לדעתו כי יש הנתלים באילן זה ופריים פרי באושים, הרחקנו הרבה מעבר לארבעת הגדרות אלה, ואנו מתפללים שלא תיארע תקלה על ידינו, ושלא יהיו דברינו "בלבולי סברות ומחשבות שונות".